ÖTÜKEN'DEN ANADOLU'YA
TÜRK-MOĞOL TARİHİNDE YENİ ARAŞTIRMALAR

EDİTÖR
KÜRŞAT YILDIRIM

BİLGEOĞUZ

ÖTÜKEN'DEN ANADOLU'YA
TÜRK-MOĞOL TARİHİNDE YENİ ARAŞTIRMALAR

Editör: Kürşat Yıldırım

Yayın No: 1507

Genel Yayın Yönetmeni	Oğuzhan Cengiz
Genel Koordinatör	Oğuzalp Cengiz
Editör	Kürşat Yıldırım
Kapak Tasarım	Ercan Portakal
Mizanpaj	Mehmet İlhan Kaya
ISBN	978-625-6359-03-1
Yayıncı Sertifika No	40518
Baskı Tarihi	İstanbul, 2022
Matbaa Sertifika No	45501
Baskı Cilt	Lord Matbaacılık *Davutpaşa Emintaş Matbaacılar Sitesi No: 101/430 Topkapı-İstanbul*

BİLGEOĞUZ

Alemdar Mah. Molla Fenari Sk. 35/B
34110 Cağaloğlu-İstanbul

0212 527 33 65
0212 527 33 64 (Faks)

www.bilgeoguz.com
www.milletkitabevi.com

bilgekitap@gmail.com

0553 129 86 86

bilgeoguzyayinlari

bilgeoguzkitap

bilgeoguzkitap

Bu kitabın yayın hakkı, yazarıyla yapılan sözleşme gereği Bilgeoğuz Yayınları'na aittir. **Kitabın hukuki sorumluluğu yazarına aittir. Kitapta yer alan fikir ve önermeler yayınevine yasal bir sorumluluk doğurmaz.** Kaynak gösterilmeden kitaptan alıntı yapılamaz. Yazarın yazılı izni olmaksızın radyo ve televizyona uyarlanamaz. Oyun, CD ya da manyetik bant haline getirilemez, fotokopi ya da herhangi bir yöntemle çoğaltılamaz.

ÖTÜKEN'DEN ANADOLU'YA
TÜRK-MOĞOL TARİHİNDE YENİ ARAŞTIRMALAR

EDİTÖR
KÜRŞAT YILDIRIM

BİLGE OĞUZ

MOĞOLİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRK ESERLERİYLE İLGİLİ GÜNCEL SORUNLAR VE BAZI ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

CENGİZ ALYILMAZ
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

GİRİŞ

Bugün Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklar, (eski ve yeni) Türk boy ve topluluklarının, Türk devletlerinin tarihi, dili ve kültürü açısından büyük önem taşımaktadır. Söz konusu topraklar tarihte yer alan birçok Türk devletinin ve beyliğinin kuruluşuna, ihtişamına ve yıkılışına sahne olmuştur. Bu sebeple Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklarda (bir kısmının tarihi milattan öncesine kadar uzanan) pek çok tarihî eser bulunmaktadır. Bu eserlerin içinde "dikili taşlar (damgalı ve tasvirli taşlar)", kaya üstü tasvirler (petroglifler), yazıtlar, mezarlar ve mezarlıklar (sıradan mezarlar, kurganlar, anıt mezarlar ve mezar kompleksleri), heykeller, balballar, yerleşim ve kullanım yerleri [mağaralar, sığınaklar, kaleler, kuleler, surlar, ağıllar, yazlaklar, kışlaklar, (yazlık ve kışlık) şehir kalıntıları, ibadet ve ziyaret yerleri], kullanım ve süs eşyaları... en dikkati çekenlerdir.

Moğolistan'daki eserlerden bahsedildiğinde genelde Türk Kağanlığı ve Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemleri'ne ait eserler akla gelmiş; bunlardan da özellikle "Türk alfabesi"yle yazılmış olan yazıtlar konunun uzmanlarının araştırma ve inceleme alanları içinde yer almıştır. Oysa Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan top-

raklardaki Türk devlet ve topluluklarını ilgilendiren eserler, yalnızca Türk Kağanlığı ve Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemleri'ne ait yazıtlardan ibaret değildir; Saka, Hun, Avar vd. dönemlere ait eserler de bu kapsamda değerlendirilmelidir. Nitekim son yıllarda yapılan pek çok araştırma ve inceleme ürünü eser, arkeolojik bilgi, bulgu ve belge Türklerle Sakaların, Hunların, Avarların vd. etnik ve kültürel bağlarını açıkça ortaya koymuştur.

Türk boy ve topluluklarının farklı sebeplerle "yönetici" ve "hâkim" olarak tarih sahnesinden çekilmelerinden sonra öteden beri bazen aynı ve bazen de yakın coğrafyalarda Türklerle birlikte yaşayan Moğolların "yönetici" ve "hâkim güç" olarak iş başına geçtikleri, Türk boy ve topluluklarıyla iş birliği yaparak farklı dönemlerde başta Asya kıtası olmak üzere dünyanın birçok bölgesine hâkim oldukları inkâr edilemez bir gerçektir. Tarihî kaynaklar ve mevcut tarihî eserler iş başına geçen Moğolların, Moğolistan'daki Türk kültür ve uygarlık eserlerine önem verdiklerini, onları kendilerinin de tarihî mirası olarak kabul edip koruduklarını göstermektedir.

Moğolistan'daki eski Türk eserleriyle ve eski Türk yazıtlarıyla ilgili bazı güncel sorunlara ve bunların çözümüne dair önerilere gelince:

25 yılı aşkın bir süreden beri Moğolistan'da anıtların ve yazıtların bulundukları alanlarda tarafımızdan yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda farklı dönemlere ait eski Türk eserleriyle bu bağlamda eski Türk yazıtlarıyla ilgili benzer sorunların bugün de devam ettiği tespit edilmiştir. Bu sorunların sebebinin bir kısmını "**zaman ve çetin doğa koşulları**"; önemli kısmını ise ne yazık ki "**insan**" faktörü oluşturmaktadır.

Şurası unutulmamalıdır ki: **tarihî özelliğe sahip herhangi bir eser** (**bir anıt, yazıt, kültür ve uygarlık eseri**) **hangi devlete, millete, boya, soya, topluluğa ait olursa olsun bugün hangi ülkenin sınırları içinde bulunuyorsa o ülkenin / o devletin "en değerli kültürel varlığı" ve öncelikli olarak korunması gereken "millî serveti"dir.** Moğolistan'daki farklı milletlere, dev-

letlere, boylara, topluluklara ait tarihî kültür ve uygarlık eserleri de öncelikle Moğolistan Cumhuriyeti'nin "kültürel varlıkları"dır. Onların korunmaları, restorasyonları, konservasyonları, tanıtımlarının yapılması elbette öncelikli olarak Moğolistan Cumhuriyeti'ndeki yetkili makamları ilgilendirir. Sonrasında konunun muhatapları, eserlerin ait oldukları mirasın sahipleri olan devletler, milletler ve uluslararası kurum ve kuruluşlardır. Tarihî eserlerin uluslararası kurum ve kuruluşları ilgilendirmesinin temelinde ise bu eserlerin "insanlık tarihinin ortak eserleri" olarak kabul edilmeleri bulunmaktadır.[39]

Moğolistan'daki eski Türk kültür ve uygarlık eserleriyle ve özelde ise eski Türk yazıtlarıyla ilgili güncel sorunları şöyle dikkatlere sunmak mümkündür:

• Epigrafik eserlerle ilgili güncel sorunlar:

Grafik dile ait her öge ve her eser ("**damgalar**", "**damgalı objeler**", "**damgalı ve tasvirli taşlar**", "**kaya üstü tasvirler** (**petroglifler**)", "**yazıtlar**",[40] "**farklı objeler üzerine yazılmış**

39 Bizim Türkiye Cumhuriyeti Devleti adına Türk Dil Kurumu Yazıt Bilimi Kolu, Türk Tarih Kurumu, TİKA vd. olarak Moğolistan'daki eski Türk kültür ve uygarlık eserleriyle ve eski Türk yazıtlarıyla ilgilenmemizin temelinde de belirtilen sebeplerle birlikte Türkiye Cumhuriyeti ile Moğolistan Cumhuriyeti arasında farklı tarihlerde imzalanan tarihî eserlerin ve yazıtların korunmasıyla ilgili uluslararası nitelikli anlaşmalar yatmaktadır. Yoksa konuyla ilgili olarak Moğolistan'daki işleyişe müdahale etmek gibi bir niyetimiz bulunmamaktadır. Tespitlerimizin ve önerilerimizin Türkiye Cumhuriyeti ile Moğolistan Cumhuriyeti arasında ikili ilişkiler, dostluk ve kardeşlik çerçevesinde değerlendirilmesi en büyük dileğimizdir.

40 Türk/(Kök)türk alfabesiyle yazılmış yazıtlarla bu bağlamda Moğolistan'daki eski Türk yazıtlarıyla ilgili sorunlar daha önce tarafımdan yayımlanan bir makalede şu başlıklar altında dikkatlere sunulmuştur: "Yazıtlarda kullanılan alfabenin adlandırılmasıyla ilgili sorunlar", "yazıtların adlandırılmalarıyla ilgili sorunlar", "yazıtların bulundukları yerlerle ilgili sorunlar", "yazıtların fizikî durumlarıyla ilgili sorunlar", "yazıtların okuma ve anlamlandırılmalarıyla ilgili sorunlar", "yazıtların yayımlanmalarıyla ilgili sorunlar", "konuyla ilgili bilim adamları arasındaki iletişim sorunları". Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alyılmaz, 2018: 303-324.

yazılar") **yazıt bilimi** alanının (**epigrafi**nin) araştırma ve inceleme alanı içinde yer alır.

- Moğolistan'daki eski Türk yaşayış ve inanışının, eski Türk kültür ve uygarlığının tanığı ve belgesi niteliğindeki epigrafik eserlerin bugün nerelerde (*Orijinal yerlerinde mi? Müzelerde mi? Depolarda mı?)* bulunduklarını gösteren coğrafi bilgi sistemine (CBS) göre hazırlanmış ayrıntılı haritalar, atlaslar, kataloglar, albümler ve bilimsel eserler bulunmamaktadır. Son yıllarda Moğolistan'da ve Türkiye'de konuyla ilgili olarak yayımlanan eserler (kıymetli olsalar da) ne yazık ki mevcut eksikliği ve ihtiyacı gidermekten uzaktırlar.
- Moğolistan'daki epigrafik eserlerin coğrafi bilgi sistemine (CBS) göre çok dilli haritalarının, atlaslarının, kataloglarının, albümlerinin ve konuyla ilgili bilimsel eserlerin hazırlanıp yayımlanması için zaman kaybetmeden ilgili kurum ve kuruluşların (başta Türkiye Cumhuriyeti adına Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu, TİKA vd. olmak üzere) bünyesinde Türk Moğol-Bilim Heyeti'nin başında olacağı uluslararası projeler başlatılmalıdır.
- Moğolistan'daki epigrafik eserlerden söz edildiğinde yukarıda da belirtildiği gibi genelde Türk Kağanlığı ve Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemleri'ne ait eserler akla gelmiş; bunlardan da özellikle "Türk alfabesi"yle yazılmış olan yazıtlar konunun uzmanlarının araştırma ve inceleme alanları içinde yer almıştır. Oysa Moğolistan'daki her epigrafik eser (petroglifler, damgalı ve tasvirli taşlar, diğer alfabelerle yazılmış yazıtlar) tarihî ve kültürel bakımdan önemlidir; araştırılmayı, incelenmeyi ve korunmayı da hak etmektedir.
- Bilim insanları insanoğlunun en önemli buluşlarından biri olarak "**yazı**"yı görmektedirler. Bu görüşte elbette haklıdırlar. Nitekim **üstün bir aklın ve zekânın ürünü olan yazı, gelişmiş bir kültür ve uygarlığın da göstergesi**dir. Moğolistan'da farklı dönemlerde [başta Türk alfabesi / (Kök)türk olmak üzere] farklı alfabelerle vücuda getirilmiş

(yazılmış, dikilmiş) pek çok yazıt vardır. Bu yazıtların önemli bir kısmı yazıldıkları / dikildikleri yerlerde açık alanlarda örtüsüz, korunaksız ve korumasız durumda bulunmaktadır. **Bu yazıtların bulundukları yerlerde koruma altına alınmaları gerekir; zorunlu olmadıkça söz konusu eserler yerlerinden taşınmamalıdır. Unutulmamalıdır ki: her eser (anıt, yazıt...) bulunduğu yerin tapu senedidir.** Türk kültür ve uygarlığına ait eserlerin bulundukları yerlerden taşınmaları sırasında yazıtlar, az veya çok zarar görmekte; yazıtların içinde yer aldığı mekânlar sıradanlaşmakta ve tarihî değerlerini yitirmektedir. Buna rağmen eski Türk yazıtlarının ve tarihî eserlerinin bir kısmı koruma önlemleri çerçevesinde, bir kısmı ise müzelere zenginlik katmak (müze envanterini zenginleştirmek) amacıyla Moğolistan'daki bazı yetkili kurumlar ve müzeler tarafından yerlerinden taşınmışlardır. Moğolistan'daki eski Türk kültür ve uygarlığına ait bazı eserlerin de belirtilen sebeplerle birkaç kez yer değiştirdiği bilinmektedir. Önceleri Orhun Vadisi'nde Höşöö Tsaídam'daki Bilge Kağan Anıt Mezar Kompleksi içinde bulunan Bilge Kağan'a ve eşine ait heykeller Bilge Kağan Yazıtı'yla birlikte Höşöö Tsaídam Müzesi'ne[41] taşınmış; heykeller sonra buradan alınarak Ulaanbaatar'daki Millî Tarih Müzesine götürülmüş; söz konusu eserler yakın zamanda da buradan alınarak (birçok eserle birlikte) Ulaanbaatar'da oluşturulan Cengiz Han Müzesine taşınmıştır. 19-27 Temmuz 2022 tarihleri arasında Moğolistan'da

41 Bizim Türkiye Cumhuriyeti Devleti adına Türk Dil Kurumu Yazıt Bilimi Kolu, Türk Tarih Kurumu, TİKA vd. olarak Moğolistan'daki eski Türk kültür ve uygarlık eserleriyle ve eski Türk yazıtlarıyla ilgilenmemizin temelinde de belirtilen sebeplerle birlikte Türkiye Cumhuriyeti ile Moğolistan Cumhuriyeti arasında farklı tarihlerde imzalanan tarihî eserlerin ve yazıtların korunmasıyla ilgili uluslararası nitelikli anlaşmalar yatmaktadır. Yoksa konuyla ilgili olarak Moğolistan'daki işleyişe müdahale etmek gibi bir niyetimiz bulunmamaktadır. Tespitlerimizin ve önerilerimizin Türkiye Cumhuriyeti ile Moğolistan Cumhuriyeti arasında ikili ilişkiler, dostluk ve kardeşlik çerçevesinde değerlendirilmesi en büyük dileğimizdir.

yapmış olduğumuz araştırma, inceleme ve görüşmelerde Millî Tarih Müzesinden taşınan eserler içinde Saka, Hun, (Kök) Türk, Uygur Dönemleri'ne ait önemli eserlerin de olduğunu tespit ettik. Millî Tarih Müzesi'ndeki Çoír Yazıtı'nın; Tarih Enstitüsü Müzesindeki ve depolarındaki Tes Yazıtı'nın, Taríat Yazıtı'nın, II. Karabalgasun Yazıtı'nın da Cengiz Han Müzesine taşınmış olduklarını öğrendik. Söz konusu yazıtların taşındıkları yerlerde belgelemelerini yapmak için Moğolistan'daki ilgili kişi ve kurumlarla görüşmemize rağmen izin alamadık ve yazıtların son durumlarını ne yazık ki belgeleyemedik. Moyun Çor Kağan Yazıtı ve I. Karabalgasun Yazıtı da bulundukları yerlerden alınarak "Moğolistan Miras Fondu" tarafından Ulaanbaatar'a getirilmişlerdir. Bu yazıtların son durumlarını yerinde görmek ve belgelemek amacıyla yaptığımız girişimler de ne yazık ki başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[42]

- Yazıtların bulundukları yerlerden farklı mekânlara taşınmaları sırasında yaşanan bazı olumsuzlukları da şöyle sıralamak mümkündür:

✓ Yazıtlarla ilgili çalışmaların, alınan kararların ilgili kurum ve kuruluşların (Türkiye Cumhuriyeti Devleti adına TDK, TTK, TİKA) onayı alınmadan ve iş birliği sağlanmadan yapılıyor olması,

✓ Taşımayı yapanların kimlikleri, formasyonları, idari ve mesleki yetkinlikleri ve görevlerinin bilinmemesi; kayıtlarda yer almaması,

42 Türk/(Kök)türk alfabesiyle yazılmış yazıtlarla bu bağlamda Moğolistan'daki eski Türk yazıtlarıyla ilgili sorunlar daha önce tarafımdan yayımlanan bir makalede şu başlıklar altında dikkatlere sunulmuştur: "Yazıtlarda kullanılan alfabenin adlandırılmasıyla ilgili sorunlar", "yazıtların adlandırılmalarıyla ilgili sorunlar", "yazıtların bulundukları yerlerle ilgili sorunlar", "yazıtların fizikî durumlarıyla ilgili sorunlar", "yazıtların okuma ve anlamlandırılmalarıyla ilgili sorunlar", "yazıtların yayımlanmalarıyla ilgili sorunlar", "konuyla ilgili bilim adamları arasındaki iletişim sorunları". Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alyılmaz, 2018: 303-324.

- ✓ Taşımanın konunun uzmanlarının (epigraf, restoratör, konservatör vd.) iş birliğinde yapılmamış olması,
- ✓ Onarıma, tedaviye ihtiyaç duyulduğu hâlde hiçbir müdahalede bulunulmadan yazıtların ve diğer kültürel varlıkların vinç vb. kullanılarak halatlarla bağlanıp taşınmaları,
- ✓ Yazıtların ve diğer eserlerin farklı mekânlara taşınmış olmaları,
- ✓ Bulundukları yerlerden alınarak müze, depo vd. mekânlara taşınan yazıtların çağdaş müzecilik anlayışına uygun olarak sergilenmemeleri,
- ✓ Taşıma sırasında eserlerin envanter kayıtlarının tutulmaması / pasaportlarının oluşturulmaması,
- ✓ Taşıma öncesinde, sırasında ve sonrasında farklı yöntemlerle tespitlerin, belgelemelerin ve görüntülemelerin yapılıp konunun ilgililerileriyle / muhataplarıyla paylaşılmaması,
- ✓ Taşınmış olan yazıtların yerlerine replikalarının / kopyalarının yapılıp konulmaması,
- ✓ Konuyla ilgili bilim insanları arasında iletişimin arzu edilen düzeyde olmaması öncelikli olarak akla gelen sorunlar olarak görülmektedir.

• Eğer bir yazıt "**korunmak için**" "**taşınmak zorunda**" ise bu durumda:

Söz konusu yazıtın taşınmasıyla ilgili olarak mutlaka disiplinler arası iş birliği yapılmalı; envanter kaydı oluşturulmalı ve bu envanter kaydında esas itibarıyla aşağıdaki bilgilere yer verilmelidir:[43]

43 Bir yazıtın herhangi bir kapalı mekâna taşınmış olması onun korunduğu anlamına gelmez. Nitekim havalandırma koşulları yeterli olmayan, iklimlendirmesi yapılmayan (ısı ve nem oranı kontrol altında tutulmayan) kapalı mekânlarda yazıtlar en az dış mekânlardaki kadar zarar görmektedir. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'nın taşınmış oldukları Höşöö Tsaídam Müzesinin havalandırma ve iklimlendirme sistemlerinin yeterli olmadığı, söz konusu yazıtların orijinal renklerini kaybettikleri inkâr edilemez bir gerçektir. Aynı durum ne yazık ki müzedeki diğer taş eserler için de söz konusudur.

1.	Yazıtın adı (Yazıtın yaygın adı, yazıtın bilimsel adı, yazıtın bölgedeki adı / yerel adı, yazıtın kısaltılmış adı):	...
2.	Yazıtın katalog numarası:	...
3.	Yazıtın yeri ve adresi:	...
3.1.	Yazıtın dikildiği / yazıldığı yerin adı, adresi ve GPS kayıtları:	...
3.2.	Yazıtın hâlen bulunduğu / korunduğu / taşındığı yerin adı, adresi ve GPS kayıtları:	...
4.	Yazıtın dikildiği / yazıldığı tarih ve ait olduğu dönem:	...
5.	Yazıtın kime ait olduğu / kim adına dikildiği / yazıldığı:	...
6.	Yazıtın metni ve içeriği hakkında bilgiler:	...
7.	Yazıtın ölçüleri hakkında bilgiler:	...
8.	Yazıtın taşınmasıyla ilgili alınan kararlara, verilen izinlere ait belgeler:	...
9.	Yazıtın taşındığı tarih ve saat:	...
10.	Yazıtın taşınmasını yapan kurumun, kuruluşun ve taşıma işlemini gerçekleştirenlerin adları ve kimlik bilgileri:	...
11.	Yazıtın taşınması sırasında kullanılan yöntemler, teknikler, araçlar, gereçler vd.:	...
12.	Taşıma öncesinde, taşıma sırasında ve sonrasında yazıta yapılan müdahaleler:	...
13.	Taşıma sırasında yazıtta oluşan tahribat ve bu tahribatın boyutu (yazıtta bozulmanın, tabakalaşmanın, kabarmanın, aşınmanın, kırılıp dökülmenin, parçalanmanın olup olmadığı):	...
14.	Yazıtın restorasyona ve konservasyona ihtiyaç duyup duymadığı:	...
15.	Yazıta ait fotoğraflar (fotoğrafların numaraları ve kim(ler) tarafından çekildiği):	...
16.	Yazıta ait çizimler (çizimlerin numaraları ve kim(ler) tarafından yapıldığı):	...
17.	Yazıta ait video vb. görüntü kayıtları (görüntülemelerin / çekimlerin kim(ler) tarafından yapıldığı):	...
18.	Yazıta ait kalıplar / modeller: (kalıpların / modellerin: kim(ler) tarafından yapıldığı ve hâlen nerede bulunduğu):	...
19.	Yazıtla ilgili yapılan bilgilendirme toplantıları, programlar, yayınlar ve tarihleri:	...
20.	Yazıtla ilgili genel değerlendirme ve öneriler:	...

Diğer eserlerle ilgili güncel sorunlar:

Moğolistan'da epigrafik eserlerin yanında eski Türk yaşayış ve inanışının ürünü heykeller, balballar, mezarlar ve mezarlıklar (sıradan mezarlar, kurganlar, anıt mezarlar ve mezar kompleksleri), yerleşim ve kullanım yerleri [mağaralar, sığınaklar, kaleler, kuleler, surlar, ağıllar, yazlaklar, kışlaklar, (yazılık ve kışlık) şehir kalıntıları, ibadet ve ziyaret yerleri], kullanım ve süs eşyaları... bulunmaktadır. Büyük bölümü orijinal yerlerinde, açık alanlarda bulunan eserlerin / kültürel varlıkların örtüsüz, korunaksız ve korumasız durumda oldukları inkâr edilemez bir gerçektir. Bunların toplu ve tek tek envanter kayıtlarının çıkarılması, coğrafi bilgi sistemine göre haritalarının ve atlaslarının hazırlanması; bulundukları yerlerin acilen sit alanı ilan edilip tarıma, yerleşime, imara ve izinsiz kazılara kapatılıp koruma altına alınmaları gerekir. Aksi takdirde hem tarihî doku hızla tahrip edilmiş olacak hem de tarihî eserler kaybolup gidecektir.

Moğolistan'da Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın bulunduğu bölgeye Türkiye Cumhuriyeti tarafından yol yapılmasının ardından bölgeye olan ilgi artmış; bölge yerleşime ve tarıma açılmış, sit alanı içinde kalan anonim anıt mezar komplekslerinin büyük bölümü de zarar görmüştür. Bölgedeki yerleşimin Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin 15-20 metre yakınına kadar gelmesi; balbal dizisinin birçok yerde zarar görmesi tehlikenin boyutunu açıkça göstermektedir. Oysa Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın ve Anıt Mezar Kompleksi'nin içinde bulunduğu Baín Tsokto bölgesi sit alanıdır; her türlü yerleşime ve kullanıma kapalıdır. Nitekim bölge (65.58 km²), 17 Nisan 2002 tarihinde 71 numaralı Kanun Hükmünde Kararname ile Moğolistan Cumhuriyeti Başbakanı N. ENHBAYAR ve Moğolistan Cumhuriyeti Eğitim, Bilim ve Kültür Bakanı A. TSANJİD'in imzasıyla sit alanı olarak ilan edilmiş; tarihî ve kültürel taşınmaz eserlerin korunmasına ve bütünlüğüne zarar verecek faaliyette bulunulmaması,

koruma alanı içinde yapım/imar faaliyetlerinin gerçekleştirilmemesi hususunda bölge valisi yetkili kılınmıştır.[44]

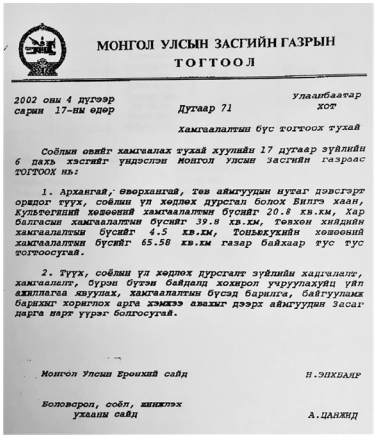

МОНГОЛ УЛСЫН ЗАСГИЙН ГАЗРЫН
ТОГТООЛ

2002 оны 4 дүгээр сарын 17-ны өдөр — Дугаар 71 — Улаанбаатар хот

Хамгаалалтын бүс тогтоох тухай

Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн 17 дугаар зүйлийн 6 дахь хэсгийг үндэслэн Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь:

1. Архангай, Өвөрхангай, Төв аймгуудын нутаг дэвсгэрт орших түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал болох Билгэ хаан, Күлтөгиний хөшөөний хамгаалалтын бүсийг 20.8 кв.км, Хар балгасын хамгаалалтын бүсийг 39.8 кв.км, Төвхөн хийдийн хамгаалалтын бүсийг 4.5 кв.км, Тоньюкүхийн хөшөөний хамгаалалтын бүсийг 65.58 кв.км газар байхаар тус тогтоосугай.

2. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн хадгалалт, хамгаалалт, бүрэн бүтэн байдалд хохирол учруулахүйц үйл ажиллагаа хэсүүлах, хамгаалалтын бүсэд барилга, байгууламж барихыг хориглох арга хэмжээ авахыг дээрх аймгуудын Засаг даргад даалгаж үүрэг болгосугай.

Монгол Улсын Ерөнхий сайд — Н.ЭНХБАЯР

Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд — А.ЦАНЖИД

KANUN HÜKMÜNDE KARARNAME

Tarih: 17 Nisan 2002
Sayı: 71
Yer: Ulanbator Büyükşehir

Sit Alanı Belirlenmesi Hakkında

Kültürel Mirasların Korunması Hakkında Kanun'un 17. Maddesi 6. bendine dayanarak Moğolistan Bakanlar Kurulu'nca kararlaştırılmıştır:

1. Arhangay, Övörhangay ve Töv Vilayeti sınırları içerisinde yer alan tarihi ve kültürel taşınmaz eserler olan Bilge Kağan ve Kültigin koruma alanı 20.8 km², Karabalasagun koruma alanı 39.8 km², Tövhön Tapınağı koruma alanı 4.5 km² ve Tonyukuk Anıtı'nın koruma alanı 65.58 km² olarak belirlenmiştir.

2. Tarihî ve kültürel taşınmaz eserlerin muhafazası ve bütünlüğüne zarar verebilecek faaliyette bulunulmaması ve koruma alanı sınırları içerisinde yapım işi gerçekleştirilmemesi hususunda gereğinin yapılmasıyla ilgili olarak bölge valileri görevli kılınmıştır.

Moğolistan Başbakanı N. Enhbayar
Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanı A. Tsanjid

Foto 1: 17 Nisan 2002 tarihli ve 71 numaralı Kanun Hükmünde Kararname'nin görüntüsü ve Türkçeye çevirisi (Can, 2020: 619-620)

44 Aynı kanun hükmünde kararname ile Köl Tigin ve Bilge Kağan Anıt Mezar Kompleksleri'yle birçok anonim anıt mezar kompleksini içine alan Höşöö Tsaídam bölgesinin ve tarihî Türk / Uygur başkenti Karabalgasun ve çevresinin de sit alanı ilan edildiğini hatırlatmak gerekir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi ve belge için bkz. Can, 2020: 619-620.

Foto 2: Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin 0 m kuzeyinde inşa edilmiş dükkânların görüntüsü (Foto: C. ALYILMAZ)

Foto 3: Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin yakınında inşa edilmiş evlerden birinin görüntüsü (Foto: C. ALYILMAZ)

Foto 4: Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin kuzeyindeki anonim anıt mezar komplekslerinden birinin yakınında inşa edilmiş bir evin görüntüsü[45]
(Foto: C. ALYILMAZ)

Moğolistan coğrafyasındaki eski Türk kültür ve uygarlığına ait eserlerle ilgili en önemli tehlikelerden birini de söz konusu eserlerin bulundukları bölgelerde yapılan kazılar oluşturmaktadır. Arkeolojik kazı denilince akla bilimsel-akademik bilgi, birikim ve deneyim ile birlikte disiplinler arası profesyonel iş birliği gelir. Genelde koruma, kurtarma, tespit, tanıtım vd. amaçlarla yapılan arkeolojik kazıların öncesinde ve sonrasında konunun uzmanları çok boyutlu planlama yapmak zorundadırlar. Öncesinde radar analizlerinin yapılmadığı; sonrasında ciddi anlamda koruma önlemlerinin alınmadığı kazı çalışmalarında tarihî dokunun zarar gördüğü, telafisi ve geriye dönüşü mümkün olmayan hatalara sebebiyet verdiği, bazı eserlerin de sonradan kaybolduğu konuyla ilgili herkesin malumudur.

45 Sit alanı içinde yapılan evlerin, etrafları duvarlarla veya çitle çevrilen alanların önemli bir kısmının Moğolistan'daki üst düzey yöneticilere, bürokratlara ve iş adamlarına ait olması da düşündürücüdür.

Arhangay Aimag'ın Haşaat Sum sınırları içinde, Höşöö Tsaídam bölgesindeki Çuluut Dağı'nda (Çuluut Uul'da) Şiveet Tepesi üzerinde (GPS: 1.539 m, 48 340495 E, 5265690 N) bulunan ve genişliği 70 metre, yüksekliği 5-7 metre olan bir kurganda Anod Bank'ın Sahibi, Ulaanbaatar'daki Köl Tigin Derneğinin Başkanı, iş adamı Nymaa DAVAA'nın sponsorluğunda, tarih araştırmacısı Prof. Dr. Jugder BOR'un rehberliğinde ve Arkeolog Prof. Dr. Zagd BATSAYHAN'ın başkanlığındaki 30 kişilik bir ekip tarafından 2008 yılı Temmuz-Ağustos aylarında kazı yapılmıştır. Yapılan kazı sonrasında ortaya çıkarılan ve Türk Kağanlığı'nın önde gelen yöneticilerinden birini (büyük bir ihtimalle Bilge Kağan'ı)[46] betimleyen heykelin (160x50 cm) kazı sonrasında yerinden alınıp bilinmeyen bir yere götürülmesi, yerinin de bugüne kadar tespit edilememesi bunun en açık örneğini oluşturmaktadır.[47] Ancak bu acı gerçeğe ve karakteristik örneğe rağmen Moğolistan'da pek çok bölgede uluslararası bilimsel-akademik

---

46 Şiveet'teki büyük kurgan 1958 yılında Köl Tigin Anıt Mezar Kompleksi'nde kazı yapan Lumir JISL'in de alan araştırması sırasında dikkatini çekmiş; JISL, hazırladığı raporda kurganla ilgili olarak: "*Burada bir çalışma yapılsa Kül Tegin ile Bilge Kağan bulunur*" cümlesini yazmıştır (Jisl, 1963: 401). 1997-2000 yılları arasında TİKA adına Moğolistan'da tarafımdan gerçekleştirilen yüzey araştırmalarını içeren ve 2002 yılında yayımlanan raporda ise şu bilgilere yer verilmiştir: *Bilge Kağan mezar külliyesinin yaklaşık 4 km güneydoğusunda, Çuluut Dağı'nın üzerinde "Şiveet" adı verilen büyük bir kurgan bulunmaktadır. ... Bu kurganın (Kök)türk Dönemi kağanlarından birine (özellikle de Bilge Kağan'a) ait olma ihtimali büyüktür. Burada mutlaka [Türk-Moğol Bilim Heyeti tarafından] arkeolojik kazı yapılmalıdır* (Alyılmaz, 2002: 182-183).

47 Bilge Kağan'a ait olması kuvvetle muhtemel heykel hakkında da 2010 yılında tarafımdan yayımlanan makalede şu bilgiler dikkatlere sunulmuştur: *Kazının en önemli buluntusu olarak gösterilen, görüntüleri kamuoyuyla paylaşılan, dergilere kapak olan, bağdaş kurmuş biçimde oturup elinde bengü su kadehi tutan; ayağında etüğü, başında börkü, üzerinde işlemeli kaftanı ve kemeri bulunan; hafif göbekli, badem gözlü, sakalsız ve bıyıksız, güleç, sevimli, ay yüzlü Türk kağanını tasvir eden heykel şimdi nerededir?* (Alyılmaz, 2010: 43). Söz konusu kurgan, kazı ve kazıda ortaya çıkarılan heykel hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alyılmaz, 2002: 182-183; Batsayhan, 2008: 108-119; Alyılmaz, 2010: 9-59; Bayar, 2012: 1, 10-13.

ölçütlere uygun arkeolojik kurallar yerine getirilmeden ve gerekli koruma önlemleri alınmadan kazılar yapılmakta ve tarihe tanıklık eden eserler teker teker yok edilmektedir.

Foto 5: Şiveet'teki kurganın kazı öncesinde çekilmiş bir görüntüsü (Foto: C. ALYILMAZ)

Foto 6: Şiveet'teki kurganın kazı öncesinde çekilmiş bir görüntüsü (Foto: C. ALYILMAZ)

Foto 7-8: Şiveet'teki kurganda yapılan kazıda ortaya çıkarılan ancak bugün nerede olduğu bilinmeyen heykele ait görüntüler (Foto: Kazı ekibi tarafından medya mensuplarıyla paylaşılan görüntülerden)

Moğolistan'da defineciler ve tarihî eser kaçakçıları tarafından yapılan kazıların vd. faaliyetlerin de son zamanlarda gözle görünür şekilde arttığı, tarihî mekânların, mezarların ve kurganların her geçen gün artarak tahrip edildiği inkâr edilemez bir gerçektir.

Moğolistan'daki eski Türk kültür ve uygarlığına ait eserlerin taşınır durumda olanları (özellikle süs ve kullanım eşyaları) tarihî alanların yakınlarında kurulan tezgâhlarda, hediyelik eşya ve antik materyal satan dükkânlarda ve mağazalarda rahatlıkla alınıp satılmaktadır (Alyılmaz, 2008: 49-60). Hem kaçak kazıların yapılmasında hem de taşınır durumdaki eserlerin alınıp satılmasında tarihî eserlerle ilgili mevcut koruma kanunlarının yetersizliğinin rolü çok büyüktür.

Moğolistan'daki eski Türk eserleriyle ilgili en ciddi sorunlardan biri de konuyla ilgili bilim insanlarının aralarındaki iletişimsizlikten ve bazı bilim insanlarının da alanda yapılan çalışmalardan yeterince haberdar olmayışından kaynaklanmaktadır.[48]

48 Konu hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Alyılmaz, 2018: 303-324.

Sonuç ve öneriler:

- ✓ Moğolistan'daki eski Türk kültür ve uygarlık eserleri hem Moğolistan Cumhuriyeti hem Türkiye Cumhuriyeti hem de Türk dünyası açısından büyük önem taşımaktadır. Bu eserlerin korunmaları, gelecek kuşaklara sağlam şekilde miras bırakılmaları ve tanıtımlarının yapılması Moğolistan Cumhuriyeti'nin, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Türk Cumhuriyetleri'nin iş birliğiyle sağlanabilir. Bunun için ilgili kurum ve kuruluşların öncülüğünde ve koordinasyonunda "Türk-Moğol Bilim Heyeti" oluşturulmalı ve seçilen bilim insanları bir an önce göreve başlamalıdırlar.
- ✓ Moğolistan'daki eski Türk kültür ve uygarlık eserleri ve bu bağlamda da eski Türk yazıtları bulundukları yerlerde koruma altına alınmalı; zorunlu olmadıkça söz konusu eserler yerlerinden taşınmamalıdır. Eğer "taşıma koruma amaçlıysa ve bir zorunluluk hâline gelmişse", eski Türk kültür ve uygarlık eserleri, eski Türk yazıtları vd. aynı binaya / müzeye taşınmalıdır. Taşınan eserlerin restorasyonlarının, konservasyonlarının yapılması ve uygun koruma ve teşhir mekânlarının / müzelerin hazırlanması için Moğolistan Cumhuriyeti, Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Cumhuriyetleri arasında ortak kaynak sağlanmalıdır.
- ✓ Moğolistan'ın birçok bölgesinde yaz aylarında arkeolojik kazılar gerçekleştirilmektedir. Kazı izni verilirken kazıyı yapacak olan bilim heyetindeki kişilerin daha önce gerçekleştirdikleri arkeolojik kazılarla ve yaptıkları yayınlarla uluslararası başarılara imza atmış, nitelikli, deneyimli ve birikimli isimlerden oluşup oluşmadığına bakılmalı; kazılar liyakat sahibi, alanında temayüz etmiş bilim insanları tarafından "uluslararası kurallar ve ölçütler" ışığında, modern teknoloji kullanılarak gerçekleştirilmelidir.
- ✓ Moğolistan'da tarihî mekânların tahrip edilmesine, kaçak kazıların yapılmasına, taşınır durumdaki eserlerin alınıp sa-

tılmasına engel olabilmek için tarihî eserlerle ilgili mevcut koruma kanunları güncellenmeli; bu kanunlara aykırı faaliyette bulunanlar cezalandırılmalıdır.

- ✓ Moğolistan'daki eski Türk kültür ve uygarlık eserleriyle ve bu bağlamda da eski Türk yazıtlarıyla ilgili önemli kararların alınması ve uygulanması hususunda Türk Dil Kurumunun ev sahipliğinde bir çalıştay düzenlenmeli; çalıştaya Türkiye'den ve Moğolistan'dan ilgili kurum ve kuruluşların temsilcileri katılmalı[49] ve uluslararası kanunlar çerçevesinde alınacak kararlar her iki ülkeyi ve konuyla ilgili herkesi bağlayıcı olmalıdır.

KAYNAKÇA

Alyılmaz, C. (2001), Dünü ve Bugünü ile Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi I, *Orkun Dergisi*, 40, 40-43; II, 41, 31-35, III, 42, 39-44.

Alyılmaz, C. (2001), Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları Işığında Bazı Tespitler, *Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri*, (Yay. haz. Y. Hacaloğlu), Ankara, 67-75.

Alyılmaz, C. (2002), Epigrafik Araştırmalar / Epigraphic Researches, *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara, 173-190.

Alyılmaz, C. (2003), Epigrafik Belgelemeler ve Yüzey Araştırmaları / Epigraphic Documentation and Surface Researches, *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları / Work for The Project Turkish Monuments in Mongolia in Year 2001*, 329-379.

---

49 Düzenlenecek olan çalıştaya ilgili kurum ve kuruluşların temsilcilerinin yanında her iki ülkenin büyükelçilerinin katılımı da mutlaka sağlanmalıdır. 21-22 Temmuz 2022 tarihleri arasında Ulaanbaatar'da gerçekleştirilen Türk-Moğol Tarihçileri Çalıştayı'nın Açılış Oturumu'na Türkiye Cumhuriyeti Ulaanbaatar Büyükelçisi Zafer ATEŞ ve III. Kâtip Ege ÖZPİRİÇCİ de katılmış; tarafımızdan sunulan bildiri üzerine ATEŞ, söz alarak Moğolistan'daki Türk eserleriyle ilgili yakın zamanda alınan kararlar ve yapılan uygulamalar hakkında önemli bilgiler vermiştir. Ulaanbaatar Büyükelçisi Zafer ATEŞ, 22 Temmuz 2022 tarihinde de Türk-Moğol Tarihçileri Çalıştayı'na katılan bilim adamlarıyla T.C. Ulaanbaatar Büyükelçiliğinde Moğolistan'daki eski Türk eserleriyle ilgili yapılması gerekenler hakkında görüş alışverişinde bulunmuştur. Kendilerine teşekkür ederim.

Alyılmaz, C. (2003), Moğolistan'da Eski Türk Kültür ve Medeniyetine Ait Bazı Eserler ve Bulundukları Yerler, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 21, 181-199.

Alyılmaz, C. (2005), *Orhun Yazıtları'nın Bugünkü Durumu,* Ankara.

Alyılmaz, C. (2007), *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*, Ankara.

Alyılmaz, C. (2008), Moğolistan'da Bulunmuş (Kök)türk Harfli Bir Yazıt Parçası, *Türk Dilleri Araştırmaları Festschrift in Honor of Talat Tekin*, 18, 49-60.

Alyılmaz, C. (2010), 2010 Yılı İtibarıyla Höşöö Tsaídam Bölgesi ve Orhun Vadisi, *Dil Araştırmaları,* 7, 9-59.

Alyılmaz, C. (2012), İslamiyet Öncesi Türk Eserleri, *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri*, Ankara, 6-105.

Alyılmaz, C. (2018), (Kök)türk Harfli Yazıtlarla İlgili Sorunlar, *Türk Moğol Tarihi*, (ed. K. Yıldırım), İstanbul, 303-319.

Alyılmaz, C. (2018), Yazıt Bilimci Kimdir? *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 42, Ankara, 117-126.

Alyılmaz, C. (2022), *Bilge Tonyukuk Yazıtları,* Ankara.

Alyılmaz, C., Mert, O. ve Useev, N. (2019), *Ortak Türk Tarihi VI-İslam Öncesi Türk Eserleri ve (Kök)türk Harfli Yazıtlar,* Ankara.

Alyılmaz, S. ve Alyılmaz, C. (2014), Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, *http://www.tekedergisi.com/*, 3/4, 1-33.

Batsayhan, Z. (2008), Şiveet Uulın Tom Çuluun Bayguulamj, *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology,* Vol. 4, No: 1 (312), Ulaanbaatar, 108-119.

Battulga, Ts. (2018), 2016-2017 Yıllarında Moğolistan'daki Türkoloji Çalışmaları, *Türk Moğol Tarihi*, (ed. K. Yıldırım), İstanbul, 281-301.

Battulga, Ts., Mönhtulga, R. vd. (2016), *Moğolistan'da Türk Ayak İzleri*, Ulaanbaatar.

Bayar, D. (2012), Moğolistan'da Eski Türklere Ait Yeni Arkeolojik Buluntular, (çev. N. Useev), *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, *http://www.tekedergisi.com/*, 1/1, 6-25.

Can, T. (2020), Bilge Tonyukuk ile İlgili Son Gelişmeler Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi (MOTAP), *Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın Dikilişinin 1300. Yılı Unesco 2020 Bilge Tonyukuk Yılı Anısına Tonyukuk Kitabı*, (Yay. haz. K. Yıldırım), İstanbul, 605-623.

Jisl, L. (1963). Kül Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları, *TTK Belleten,* XXVII, 387-409.

Mert, O. (2009), *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları'ndan Tes-Tariat-Şine Us,* Ankara.

Mert, O. (2010), Moğolistan'daki Köktürk Harfli Yazıtlar ve Bugünkü Durumları, *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildirileri*, III, Ankara, 257-268.

Sertkaya, O. F., Alyılmaz, C. ve Battulga, Ts. (2001), *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü/Album of the Turkish Monuments in Mongolia*, Ankara.

МОНГОЛ ДАХЬ ЭРТНИЙ ТҮРЭГИЙН ДУРСГАЛУУДЫН ТАЛААРХ ӨНӨӨГИЙН ТУЛГАМДСАН АСУУДАЛ, ШИЙДВЭРЛЭХ АРГА ЗАМУУД

Хураангуй

Өнөөгийн МУ-ын нутаг дэвсгэрт (зарим дурсгалууд МЭӨ үетэй холбогдоно) олон тооны түүхийн дурсгалууд бий.Энэхүү дурсгалуудын дотор хөшөө чулуу (тамга бүхий чулуу), хадны сүг зураг (petroglifler), бичээсүүд, булш оршуулгын газар (жирийн иргэдийн булш, бунхан, курган, оршуулгын цогцолбор) хөшөө, хүн чулуу, суурин, ашиглалтын газрууд (агуй, цайз, цамхаг, хэрэм, хонгил, зуслангийн болон өвөлжөөний бууриуд, хотын балгас, мөргөлийн газрууд) гоёл чимэглэлийн хэрэглээний зүйлс нь хамгийн гайхалтай зүйлс юм.

Гэвч өнөөгийн байдлаар Монголд Түрэгийн үеийн дурсгалуудал үүсээд буй тулгамдсан асуудлууд ихээр гарч ирсээр байна. Эдгээр асуудлуудын зарим нь цаг хугацаа, байгалийн хүчин зүйлс, нөхцөл байдлаас үүдэлтэй бол зарим нь хүмүүсийн хайхрамжгүй байдлаас эсвэл буруутай үйл ажиллагааны улмаас үүдэлтэй байна. Монгол дахь Түрэгийн үеийн дурсгалуудад тулгамдаж буй асуудлыг хоёр үндсэн хэсэгт хуваан авч үзэж болно.

Эхнийх нь эпиграфийн дурсгалууд (Хадны сүг зураг, тамга бүхий чулуун дурсгалууд, мөн бичгийн дурсгалууд)

Хоёр дахь нь соёлын болон бусад холбогдох дурсгалуудтай хамаарал бүхий дурсгалууд юм. Гэвч монгол дахь эртний Түрэгийн амьдрал ахуй, итгэл үнэмшил, соёл иргэншлийн гэрч баталгаа болсон эпиграфийн дурсгалууд хаана байна вэ?

(Жинхэнэ эх газартаа, музейнуудэд, эс бөгөөс агуулахуудад байна уу?)

Үүнтэй холбогдох газарзүйн мэдээллийн систем (CBS) -ийн дагуу бэлтгэсэн газрын зураг, атлас, каталог, цомог, шинжлэх ухааны бүтээл байхгүй байна. Эртний Түрэг бичээсүүд болон түүхийн олдворуудын нэг хэсгийг хамгаалах арга хэмжээний хүрээнд, заримыг нь музейн үзмэрийг баяжуулах зорилгоор (музейн материаллаг баазыг баяжуулах) зорилгоор монгол дахь зарим эрх бүхий байгууллагууд болон музейнууд нүүлгэн шилжүүлсэн байна. Монгол дахь эртний Түрэгийн соёл иргэншилд хамаарах дурсгалуудыг дээр дурдсан шалтгааны улмаас хэд хэдэн удаа нүүлгэн шилжүүлсэн нь мэдэгдэж байгаа билээ. Энэхүү олдвор болон үүнтэй холбогдох эртний Түрэг бичээс бүхий дурсгалуудыг анх олдсон газарт нь хамгаалалтанд авах хэрэгтэй бөгөөд нэн шаардлагатай биш бол тухайн дурсгалыг байрнаас нь хөдөлгөж болохгүй юм. Хэрэв "Нүүлгэн шилжүүлж хамгаалалтанд авах шаардлага хэрэгцээ зайлшгүй тулгарсан" бол тэдгээр дурсгал, эртний бичээсүүд гм зориулалтын барилга, музей руу шилжүүлэх ёстой. Түүнчлэн тийнхүү тээвэрлэсэн дурсгалыг сэргээн засварлах, хамгаалахад МУ, БНТУ-ын хооронд зохих үзмэрийн талбай, музей барих зэрэг ажилд зориулж хамтарсан нөөц бүрдүүлэх нь зүйтэй.

БНТУ-аас МУ дахь Мэргэн Тоньюкукийн бичээс олдсон бүс нутаг руу зорчих зам баригдсаны дараа тийш чиглэх олны урсгал нэмэгдэн тухайн бүсэд иргэд суурьшин газар тариалан эрхлэх нь олширсон нь тусгай хамгаалалттай тэрхүү нутаг дахь үл мэдэгдэх бунханы цогцолборуудын ихэнх нь тодорхой хэмжээгээр эвдэрч сүйдсэн байна.

Тус нутаг дэвсгэрт суурьшсан иргэд Билгэ Тоньюкукийн дурсгалт цогцолбороос 10-15 метр зайд ойр сууж байгаа байдал нь өөрөө хөшөө дурсгалуудын олон хэсэг гэмтэж сүйдсэнээс бэлхнээ харагдах тул аюулын цар хүрээ хичнээн тод болсныг,

түүнээс даруй урьдчилан сэргийлэх ёстойг илтгэж байна. Цаашлаад талбай доторх бүх байгууламжийг нураах ёстой.

Монгол дахь эртний Түрэгийн соёл иргэншилд хамаарах олдворуудын өмнө тулгамдаж буй удаах аюулын нэг нь тухайн түүхийн дурсгалууд байрладаг бүс нутагт хийсэн малтлагын ажил юм. Энэхүү малтлагын ажлыг туршлагатай, мэдлэгтэй, мэргэшсэн эрдэмтэн судлаачид хийгээгүй ба олон улсын шинжлэх ухааны академийн стандартын дагуу бус, халхавч хамгаалалт хэрэглээгүй малтлага хийхийг ямар ч тохиолдолд зөвшөөрөх ёсгүй юм.